

az olyan óriás témái is megközelíthetők lehetnek, mint a vers ontológiája vagy a 20. századi költészeti fordulat. Igazságtalan volna tőlem, ha számonkérném *A névtelenek senkiföldje* szerkesztőin az intratextualitás teljes térképét, roppant nagy munka lenne, és valószínűleg olvashatatlanná tenné a kötetet. Azonban hiányolom, hogy az elkészült műveltséganyagról nem készült kivonat, és jóindulatú reményemet fejezem ki azíránt, hogy ezzel és esetleg egy Nemes Nagy-fogalomszótárral a második kiadás még bővíthet. *[Jelenkor]*

VERÉB ÁRNIKA

„Pokolbeli káprázat, el veled”

ZÁVADA PÁL: *APFELBAUM – NAGYVÁRAD, BERLIN*

Hogyha az olvasó kezébe veszi a Závada-oeuvre egyes szövegeit, rendre a 20. század vészterhes évtizedei, egyéni és kollektív tragédiák, viszontagságok, útkeresések tárulnak elé. Kényszerpályák, sorsfordító történetek, kataklizmák. Életorsok alakulása, kacskaringói a történelem viharában. Mindez az aktuális kötet esetében is érvényes, a formát tekintve azonban mégis rendhagyó munkáról beszélhetünk az életműben. Az *Apfelbaum – Nagyvárad, Berlin* eredetileg színpadra készült. A székesfehérvári Vörösmarty Színház kezdeményezésére négy szerző – Darvasi László, Márton László, Tasnádi István és Závada Pál – kísérelte meg továbbgondolni a madáchi alapszituációt, konfliktusokat, karaktereket 20–21. századi színekben. Az *ember tragédiája 2.0* címet viselő kvázi-folytatás a Kossuth Kiadónál jelent meg, míg bemutatására – négy rendező, Szikora János, Hargitai Iván, Horváth Csaba és Bagó Bertalan, valamint a teljes székesfehérvári társulat közreműködésével – 2021 szeptemberében került sor. Závada a nagyvárad-berlini színen a két pusztító „eszmerendszer”, a nemzetiszocializmus és a kommunizmus árnyékában vezeti hőseit, a hol lelkesedő, hol sodródó, hol megalkuvó Ádámot, akit különböző Luciferek, Évák és egyéb karakterek kísérek Nagyváradon, Berlinben, keresztül a századon a harmincas évek végétől nyolcvankilenc őszéig. Mozgalmas, közel húsz szereplőt felvonultató, időben, térben meglehetősen szerteágazó részről van szó, a sűrítés dramaturgiai szükségszerűsége azonban nehezíti a korszak sorsdöntő eseményeinek mélyreható bemutatását, az átfogó(bb) kép kibontakoztatására a színből készült *Apfelbaum – Nagyvárad, Berlin* tesz kísérletet. A színmű műsorfüzetében olvasható, hogy a szerző a munka során egyre vonzóbbnak találta a drámai jambikus kötött formát, úgy tűnik, oly mértékben, hogy a színpadra írt szöveg lezárása után sem szakadt el a jambikus verseléstől, a jelen kötet ugyanis – a Závada-művekhez képest szokatlan módon – verses regény.

Az Úr és Lucifer a madáchi alapkonceptiót követve ismét „fogadást köt”, csak hogy Lucifer most a 20. században veti meg a tagadás lábát, pontosan ezerkilencszázharminchétben Nagyváradon. Bemutatkozik a főhős, Apfelbaum Ádám, egy zsidó származású, művészambíciókat tápláló fiatalember, aki Berlinben készül

kibontakoztatni a váradi egyhangúságtól behatárolt alkotói törekvéseit. Apfelbaum Ádám nem a *Tragédiából* ismert figura karaktervonásait viseli, Závada hőse nem az ember, csak a 20. századi egyén küzdését viszi színre, a század vérzivataros időit átélő, esendő, a szélsőségek közt lavírozó emberének archetípusaként. Már nem az egyetemest képviseli. Kalauza ismét Lucifer, aki a náciizmus szívébe, a német fővárosba repíti Ádámot. Ádám lelkesedése a kezdetektől ironikus felhangot kap, hiszen a zsidó fiatalember rokonszenve a nemzetiszocializmushoz aligha ítéelhető meg másként. Berlinben Leni Riefenstahl munkatársa, egyben szeretője lesz, aki nem más, mint Lilit egyik alakváltozata, míg Lucifer operatőrként van jelen. Lilit szerepeltetése egyértelműsíti, hogy a *Tragédia* kétpólusú nőképeinek princípiumai [Madáchcsal szólva: „Minő csodás kevercse rossz s nemesnek / A nő, méregből s mézből öszszeszűrve. / Mégis miért vonz? mert a jó sajátja, / Míg bűne a koré, mely szülte őt.”] szétválaszthatók, két, egymástól elkülönülő szuverén karakterben ölthetnek testet. Ádám különböző Évákat és különböző Liliteket lát, de akárhányszor váltanak alakot, mindenkor Ádám életének origói: „Szerintem Ádám fejébe / két nősémát véstek, s akárkivel / találkozott aztán, besuvasztotta / az Éva- vagy a Lilit-kreclibe. / Volt, hogy cserélt, ugyanazt a nőt egyszer / Lilittel játszatta, majd Évával.” [255.] Lilit feltűnése önreflexióra készíti Évát, ráismer másodlagos mivoltára, hiszen az ő rendeltetése Ádám vigasztalása, miközben az érzéki „expartner” minduntalan bűvkörébe vonja a férfit. A zsidó hagyományból ismert legenda szerint ugyanis Lilit volt Ádám első társa, ő azonban képtelen volt feltétel nélkül alávetni magát a férfi akaratának, ezért elhagyta őt, Ádám pedig vigaszként kapta az Úrtól Évát. Ámbár Lilit mint démoni alak, a férfiakra, a szülő nőkre és a gyermekekre nézve egyaránt ártalmas vészhozó rögzült a hagyományban, párhuzamosan – a szolgállelkű Évával szemben – az öntörvényű, a patriarchális rendnek nem engedelmeskedő szuverén nő archetípusává vált. Ádám Lilit iránti vonzalmát a szexualitás, a testiség fűti át, aminek béklyóiból az ember képtelen szabadulni, mivel – a madáchi Lucifer szerint – ki van szolgáltatva az anyagi létnek, tehetetlen lehúzó erejével szemben.

Ádám vakon vonzódik az „eszméhez”, közben filmesként akaratlanul az azt kiszolgáló német propagandagépezet részesévé válik (a Riefenstahl-féle *Az akarat diadalára* például magas színvonalú művészeti alkotásként, az eszme megtestesüléseként tekint), mígnem az egyre erősödő antiszemizmus, valamint a tragikus jövő felé mutató események [„Kristályéjszaka”] hatására felismeri, hogy tévúton halad, kiábrándul a nemzetiszocializmusból. A menekülőutat a hazatérés jelenti Ádám számára, amire a második bécsi döntés értelmében Magyarországhoz visszacsatolt Észak-Erdély, így szülővárosa, Nagyvárad „hazatérése” ad apropót. Filmhíradósként az impériumváltás eufórikus tapasztalatának dokumentálását tűzi ki célul a cinikus, élcelődő Luzzi, a meglehetősen hiteles Lucifer-alakmás társaságában. Forgatnak, filmre veszik a város lakóit, tereit, utcáit, a kamera pásztázó mozgását követve az olvasónak feltárul a korabeli „magyar” Nagyvárad, miközben a „hazatérés” mámora mögül halványan átsejlik a fordulat negatív vonzata, a hovatarozások tisztázatlansága, az idegenrendészeti mizériák sorozata, aminek a „belső idegenek” esnek áldozatul, a kiutasítandók, főként a zsidók. Ádám egy ilyen őrizetes csoportban ismer rá egykori szerelmére, Évára, de sem most, sem a következő szakaszban, ezerkilencszáznegyvennégy tavaszán nem képes megmenteni a nőt. Ádám ugyanis négy

évet ugrik az időben, ugyancsak Nagyváradon, de már nem a Bémer téren, a Kapucinus utcán vagy a festői Körös-parton sétál, nem a Rimanóczy Hotelben él, hanem a zsidó gettó illegális kommunistáinak titkos „társaságába” szervezik be, ámbar elsőre idegenkedik a „szektától”, csak egy fiatal nő – egy Éva – hatására van jelen. Tanúi lehetünk a pártsejt működésének a deportálás árnyékában, a belső torzsalkodásoknak, egymás gyanúsításának, ami épp a vészterhes időszakban feszíti szét az egységüket. Megmaradásuk érdekében – a végső elkeseredés határán – áldozatra kényszerítik a legkevésbé megbízhatónak vélt társukat, aki történetesen a várandós Éva. Vagyis Éva közlése a *Tragédia* zárlatában, ami az emberiség túlélését szavatolta, Závada parafrázisában jelentőségét veszíti, a nő értelmetlen halálához vezet. Ádám csalódik, kiábrándul, vádol és válaszokat keres, miközben az Úr csendben van.

Hamarosan a letűnt eszme helyébe „új” lép, a horogkereszt helyébe a vörös csillag, mégis mintha minden változatlan maradna. Ádám évek múltán tűnik fel a hatalomra került kommunisták oldalán, besúgóként (társasága Lilit mint miniszter, Lucifer mint tartótiszt), de most sem saját elhatározásából, hanem zsarolás hatására, hiszen a múltbéli ténykedése gyanús momentumokkal terhes. Olyan korszakba érkezik, amikor mindenki kompromittálható, minden személyközi kapcsolatot a bizalmatlanság hat át. Beszervezése a rendszer általános gyakorlatát követi, mindez mégsem menti fel az elvtelenséget, a megalkuvás vádjai alól. Mondhatnánk, hogy Apfelbaum Ádám a 20. század opportunistá emberének lenyomata, aki mindenkor képes hasznot húzni a kínálkozó lehetőségekből, mindenkor képes idomulni az aktuális hatalmi érdekekhez, politikai ambíciókhoz, csak hogy Ádám korántsem ilyen tudatos egyéniség, hányódó, a lázadásra képtelen alkat, lelkesedése csak ideig-óráig tart. Hiába készít jelentéseket, tudása mégis korlátolt, a karhatalom kiszolgálása sem jelenti azt, hogy Ádám javíthatna respektusán, kíméletlenül szembesítik eszköz-mivoltával. Csakhamar kiábrándul hát a kommunizmusból is, így az utolsó egységben (ezerkilencszáznyolcvankilencben) már ismét Berlinben van, ahol a berlini fal ledöntésénél segédkezik. Szemtanúi lehetünk az „eszme” végső bukásának, a hatalomátmentést célzó alakoskodásoknak, ámde sokatmondó, hogy Ádám kevésbé érzékeli a „változás szelét”, mint kortársai, a hangadók, akik a rendszer lerombolásában érdekeltek. Egyértelmű pálfordulás[ok]ról van szó, hiszen a halódó rendszer káderei gombolkognak át a tüntetések szónokaivá. Az eltelt évtizedeket, a szereplők meg nem írt cselekedeteit az elbeszélés metanarratív magyarázata keretezi, pregnáns öniróniával: „Még saját fiktív alakjairól sem / feltétlenül tud az elbeszélő / sokat. Gyakran azt is csak kapiskáljuk, / hogy mit gondolnak, mit cselekszenek / az általunk lejegyzett mondatokban. / Hát még a meg nem írt idők el sem / képzelt jeleneteiben! Olyankor / teljesen kifürkészhetetlenek.” [221.] Viszont kiderül, hogy Ádám, a madáchi figurával szemben az időtlenségben rekedt, ad absurdum ő az „örök zsidó”: „Miért, hány éves? – Mindegy, / akárhány, ez tökömindegy nála, mert / nem öregszik.” [219.]

Az *Apfelbaum – Nagyvárad, Berlin* rendszeresen reflektál önnön fikcionalitására, a kiszólásokon, az olvasóközönséghez való direkt odafordulásokon keresztül leplezve le az elbeszélés elbeszélte mivoltát. Számot vet a munka szövegelményeivel, különösen a *Tragédiával*, tisztázva az „alaplánc” képeket elfoglalt pozíciót, mert a Madáchtól idéző átiratok, parafrázisok *Az ember tragédiáját* nem egy

érinthesetlen szövegmauzóleumként, hanem inspiratív, közvetlenül „hasznosítható” matériaként láttatják. Metarefektív utalásai az írás aktusát, az alkotói folyamatot tesszik láthatóvá, ama teremtő munkát, amely által a szerző képletesen az Úr státuszát ölti magára. Závada Pál jelen kötete ugyanis nemcsak a formát, hanem a személyes vonatkozásokat tekintve is jelentősen elkülönül az életmű más szövegeitől. Az egyéni hang át-átszínezi a szereplőgárda szólamait, privát emlékek, gondolatmorszák, irodalmi-kulturális referenciák épülnek be Apfelbaum Ádám történetébe, ily módon válik számos valós, egykorvolt momentum a fikció részévé; Réz Pál, Radnóti Sándor, Domokos Mátyás, Lukács György, Lakatos Imre vagy Eörsi István a verses regény „hőségé”. Ekképpen találkozhatunk Balla Zsófia, Bodor Ádám, Selyem Zsuzsa, Tompa Andrea, Esterházy Péter [aki, mint kiderül, az Úr kedvelt szerzői közé tartozik] vagy épp az életmű más fiktív karaktereinek [Flamm Johann, Raposka Károly, Weiner Jakab, Weiss Judit] nevével is, ami lehetővé teszi, hogy az *Apfelbaum – Nagyvárad, Berlin* a Závada-szöveg univerzum koordinátarendszerében is pozicionálható legyen.

Réz Pál emlékei, anekdotái kiemelt jelentőséget kapnak az elbeszélésben, fel-feltűnik a retrospektív szövegrészletekben, főként nagyváradi származása vagy a szerzővel ápolta kapcsolata okán, így a fiktív világba rendre beíródnak valós életesemények, tapasztalatok [Réz Pál reminiscenciái a váradi gettóról], beszélgetések [a *Holmi* szerkesztőségében], utazások emlékei [akár Berlinben, akár Nagyváradon], nem beszélve napjaink aktualitásairól [koronavírus]. Ama felülnézeti perspektíva, amelyről szó van, adekvátnak tekinthető, hiszen az elbeszélői szereplehetőségek sokszínűsége a Závada-próza egyik elemi ismérve. Váratlan nézőpontváltásokból természetesen most sincs hiány, különösen izgalmas például, amikor a machinátor Lucifer egyes szám első személyű [végtelenül ironikus] elbeszélését olvashatjuk, vagy azon angyalokét [Orsi, Lenke, Charlie], akik már a dráma változatban is a történetek szemléllői, egyszersmind kommentálói voltak. Gyakran tudatlanságot mímelve csodálkoznak rá a karakterek cselekedeteire, a szenzációra éhes nézőt idézik, aki elméláz kedvenc sorozatán, a szereplők viszontagságain, máskor épp a homályos részletek tudói, anakronizmusaik egy-egy sorsfordító momentumot vetítenek előre, legyen szó a háború pusztításairól, a holokausztról vagy a háborút követő világrendről.

Amikor az ember feltartóztatlanul közelít a katasztrófa felé, az angyalok közbeavatkozásra kéri az Urat, aki tétován, de tévedhetetlenségének rendíthesetlen hitével mond nemet a segedelem lehetőségére, cselekvésképtelenségét a tekintélyével igyekezvén palástolni: „De Uram, új korszaka nyílt a bűnök / tág univerzumának. Félünk, már / te magad sem találsz szavakat majd rá. / Arról nem beszélve, hogy mit tehetsz... – / S az Úr nem tudja, mit mondjon, kihátrál: / – Az embernek megadtuk az esélyt...” [135.] Apfelbaum Ádám istene elfedi magát, ami akár az emberekből való kiábrándulás okán is történhet, mindazonáltal a működésével szembeni bíráló, az, hogy érdemes-e dicséretre, minduntalan feltűnik a szereplők diskurzusaiban. „Mert vétkesek közt cinkos, aki néma.” Isten bezárkózik, elfordul az embertől, hanyag, sőt – ami Esterházy óta tudható –, még szaxofonozni sem tud. [Magvető]